

СЛОВОТВІРНІ ТИПИ ЧЕРЕЗСТУПЕНЕВИХ ПОХІДНИХ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Проаналізовано словотвірні типи черезступеневих похідних в українській мові, визначено словотворчі форманти, словотвірне значення, продуктивність типу.

Ключові слова: черезступенева (черезкрокове) словотворення, словотвірний тип, словотворчий формант, словотвірне значення, продуктивність типу.

Проанализированы словообразовательные типы черезступенчатых производных в украинском языке, определены словообразовательные форманты, словообразовательное значение, продуктивность типов.

Ключевые слова: черезступенчатое словообразование, словообразовательный тип, словообразовательный формант, словообразовательное значение, продуктивность типа.

The article deals with the overstep word-formation types in the Ukrainian language, defined word-formative means, word-formative value and the type productivity.

Keywords: overstep word-formation, word-formative type, word-formative means, word-formative value and the type productivity.

Дослідники активних словотвірних процесів у слов'янських мовах відзначають зрослу продуктивність черезступеневого творення нових похідних слів [1], яке ще називають черезкроковим, за термінологією А. Нелюби [4]. На думку дослідників, черезкрокове словотворення здавна притаманне мовам [4], однак у лінгвістичних працях має суперечливий статус: його або повністю заперечують [3, с. 88], або визнають об'єктивним, породженим системою, явищем [7, с. 173]. Таке словотворення свідчить про розвинутість словотвірної системи в цілому, оскільки похідне слово наче з'являється поза чергою, раніше за безпосередньо твірне. Таким чином, у словотвірному ланцюжку виявляється пропущеним один (зрідка два) ступінь.

Погляди мовознавців на явище черезступеневого (черезкрокового) творення докладно описано в статті А. Нелюби [4]. Автор праці наголошує, що переважна більшість дослідників визнає об'єктивним явище черезкрокового словотворення, особливо в контексті дослідження проблем okazionalnosti, potentijnosti, innovacijnosti у словотвірній

номінації. Проаналізувавши значну кількість похідних, які виникли від «пропущеного» деривата, А. Нелюба зазначив, що саме структура цього деривата є помітним чинником у черезступеновому словотворенні. Вона буває проста (однослівна) чи складена (двослівна), що зумовлює відмінності в загальних наслідках. Як стверджує автор, у випадку, коли пропущена ланка має структуру словосполучення, постають (абро)префіксальні (*літдетектор, політневдаха, спецбарахло*) і конфіксальні – інтерфіксально-суфіксальні деривати (*кнопкодав, п'ятиканальник, сонцегрозовий*); коли ж твірною основою є одне слово, утворюються нові суфіксальні (*автомобілізований, селянізація*) й конфіксальні – префіксально-суфіксальні деривати (*закомуністичити, онімбити, по-хакерськи, співорденець*, які традиційно зараховують до так званих okazionalizmів) [4, с. 203].

Таке трактування процесів черезступенового словотворення дозволило виділити, крім типової двокомпонентної (основоформантної) словотвірної моделі, ще два її різновиди – модель словотвірного ланцюжка та парадигматичну модель. Усвідомлення й визнання наявності парадигматичної моделі словотвору, як стверджує автор, уможлиблює пропускання ланки, не порушуючи парадигматичних відношень в одному конкретному випадку, а орієнтуючись на ідеальну модель-парадигму [4, с. 207].

В іншій статті [5] А. Нелюба розглядає черезкрокове словотворення як один з проявів мовної економії, зокрема імпліцитної, яка поряд з дією утримувачів і обмежувачів, парадигматичним вирівнюванням, римейковими явищами виявляється і в черезкроковому словотворенні.

Черезступеневе словотворення як специфічний спосіб незузальної деривації проаналізовано у статті Ж. Колоїз [2].

Попри певні здобутки мовознавців у дослідженні черезступенового (черезкрокового) словотворення, залишається низка питань, які потребують поглибленого вивчення, зокрема опис словотвірних типів черезступенових дериватів, вияв мотиваційних зв'язків, сформованих під час черезступенового словотворення, характеристика функційно-стилістичних особливостей названих утворень.

Мета нашого дослідження – проаналізувати словотвірні типи черезступенових дериватів в українській мові, визначивши продуктивні, малопродуктивні та непродуктивні. Фактичним матеріалом слугували похідні слова, трактовані авторами словника «Словотворчість

незалежної України. 1991–2011» [6] як черезступеневі утворення, на що вказує подана в лапках пропущена ланка (не зматеріалізована або дотепер не зафіксована). Загальна кількість таких слів – більше 500 лексем. У всьому масиві лексичного матеріалу названого словника черезступеневі деривати становлять, за нашими підрахунками, несподівано велику кількість – приблизно 20 %. Майже кожна п'ята лексична інновація – це результат черезступеневого словотворення. Такий значний за обсягом фактичний матеріал, безсумнівно, потребує наукового аналізу, глибокого осмислення процесів творення номенів за аналогією, за зразками узуальної деривації.

За нашими спостереженнями, черезступеневі деривати найчастіше творяться від іменникових основ, поминувши один або (рідко) два-три словотвірні ступені, за такими схемами: «іменник → відсубстантивне дієслово (пропущено) → віддієслівний іменник», «іменник → відсубстантивне дієслово (пропущено) → дієприкметник», «іменник → відсубстантивний прикметник (пропущено) → відад'єктивний іменник».

Словотвірний аналіз черезступневих дериватів засвідчив значну продуктивність окремих словотвірних типів. До таких належать словотвірні відіменні типи з формантами *-изаціј(а)/-ізаціј(а)*, *-ован(ий)*, *-ен(ий)*, *-нн(я)*, *-енн(я)*, структурно пов'язані з відсутнім (пропущеним, потенційним) дієсловом, а семантично мотивовані іменником, розташованим на початку словотвірного ланцюжка.

Словотвірний тип (СТ) з формантом *-изаціј(а)/-ізаціј(а)* продуктивний в абстрактних іменниках – назвах дій, занять, процесів, станів; активний у дієйменниках, утворених за аналогією, без мотивування відповідними дієсловами, зокрема

– від іменників – загальних назв предметів: *бадмінтон* – «бадмінтонізувати» – *бадмінтонізація*; *глобус* – «глобусизувати» – *глобусизація*; *джинси* – «джинсизувати» – *джинсизація*; *долар* – «доларизувати» – *доларизація*; *книжка* – «книжкизувати» – *книжкизація*; *мобілка* – «мобілізувати» – *мобілізація*; *бренд* – «брендизувати» – *брендизація*; *гібрид* – «гібридизувати» – *гібридизація*; *гуґл* – «гуґлізувати» – *гуґлізація*; *кайф* – «кайфізувати» – *кайфізація*; *кантон* – «кантонізувати» – *кантонізація*; назв людей: *буржуа* – «буржуанізувати» – *буржуанізація*; *вундеркінд* – «вундеркінізувати» – *вундеркінізація*; *кілер* – «кілеризувати» – *кілеризація*; *космополіт* – «космополітизувати» – *космополітизація*; *кретин* – «кретинізувати» – *кретинізація*; *кумир* –

«кумиризувати» – кумиризація; люмпен – «люмпенізувати» – люмпенізація; малорос – «малоросизувати» – малоросизація; мафіозі – «мафіонізувати» – мафіонізація; монгол – «монголізувати» – монголізація; олігарх – «олігархізувати» – олігархізація;

– від іменників – власних назв: Балкани – «балканізувати» – балканізація, Ірландія – «ірландизувати» – ірландизація; Кісельов – «кіселізувати» – кіселізація; Майдан (Помаранчева революція) – «майданізувати» – майданізація; від аббревіатур: КаДеБе – «кадебізувати» – «декадебізувати» – декадебізація; КаДеБе – «кадебізувати» – кадебізація; ЄЕП (Єдиний економічний простір) – «ЄЕПізувати» – ЄЕПізація; комсомол – «комсомолізувати» – комсомолізація;

– від прикметників: банальний – «баналізувати» – баналізація; дебільний – «дебілізувати» – дебілізація; кочовий – «кочовизувати» – кочовизація; легендарний – «легендаризувати» – легендаризація; меркантильний – «меркантилізувати» – меркантилізація.

У словотвірному ланцюжку можуть бути пропущеними два кроки, наприклад: Ющенко – «ющенкізувати» – «ющенкізація» – деющенкізація.

СТ з суфіксом **-ован(ий)** продуктивний у дієприкметниках на позначення ознаки за дією. Пропущені в словотвірному ланцюжку дієслова – це потенційні відсубстантивні похідні, мотивовані

– іменниками – загальними назвами предметів і людей: автомобіль – «автомобілізувати» – автомобілізований; гетеросексуал – «гетеросексуалізувати» – гетеросексуалізований; байка – «збайкувати» – збайкований; вестерн – «вестернізувати» – вестернізований; гарбуз – «згарбузувати» – згарбузований; дірка – «діркувати» – діркований; доктор – «докторувати» – докторований; зірка – «зіркувати» – зіркований; штука – «штукувати» – «доштукувати» – доштукований; манкурт – «зманкуртизувати» – зманкуртизований; метис – «зметисувати» – зметисований; мобілка – «мобілізувати» – мобілізований; олігарх – «олігархізувати» – олігархізований; фундація – «зафундувати» – зафундований; цукор – «зацукрувати» – зацукрований; а також іменниками з абстрактним значення: антагонізм – «антагонізувати» – «зантагонізувати» – зантагонізований; гламур – «гламуризувати» – гламуризований; ейфорія – «заейфорувати» – заейфорований;

– іменниками – власними назвами: Герман – «германізувати» – германізований; Гулаг – «гулагізувати» – гулагізований;

– прикметниками: *банальний* – «баналізувати» – «збаналізувати» – *збаналізований*; *емоціональний* – «емоціоналізувати» – *емоціоналізований*; *мобільний* (телефон) – «змобілізувати» – *змобілізований*;

– абревіатурами: *КаДеБе* – «кадебізувати» – *кадебізований*.

СТ з суфіксом **-ен(ий)** продуктивний у пасивних дієприкметниках на позначення ознаки за дією, спрямованою на об'єкт. Для пропущених у ланцюжку дієслів, які структурно пов'язані з черезступневими дериватами, мотивувальними виступають

– іменники – загальні та власні назви, наприклад: *багнюка* – «забагнючити» – *забагнючений*; *копійка* – «окопійчити» – *окопійчений*; *мафіозі* – «замафіозити» – *замафіознений*; *наркотик* – «знаркотити» – *знаркочений*; *озеро* – «знеозерити» – *знеозерений*; *обруч* – «зобручити» – *зобручений*; *татари* – «зататарити» – *зататарений*; *татари* – «отатарити» – *отатарений*; *тиша* – «витишити» – *витишений*; *тіло* – «знетілити» – *знетілений*; *храм* – «охрамити» – *охрамлений*; *чумак* – «вчумачити» – *вчумачений*; *Нерон* – «онеронити» – *онеронений*;

– зрідка прикметники: *демократичний* – «задемократичити» – *задемократичений*; *агресивний* – «наагресивити» – *наагресивлений* або прислівники, наприклад: *всуціль* – «всуцільнити» – *всуцільнений*.

СТ з суфіксом **-нн(я)**, **-енн(я)** продуктивний в іменниках на позначення предметної дії. Деривати цього типу творяться від іменників, поминувши ступінь відсубстантивного дієслова: *бидло* – «збидліти» – *збидлення*; *віза* – «візувати» – *візування*; *взаємини* – «взаємити» – *взаємлення*; *грейдер* – «грейдерувати» – *грейдерування*; *жебрак* – «ожебрачувати» – *ожебрачення*; *ідіот* – «зідіючувати» – *зідіючування*; *міністр* – «мініструвати» – *міністрування*; *хахлуй* – «хахлуйщити» – «схахлуйщити» – *схахлуйщення*; *член* – «очленювати» – *очленювання*; *Донецьк* – «одонечити» – *одонечнення*.

Зрідка мотивувальними для черезступневих дериватів на **-нн(я)** виступають прикметники чи прикметникові займенники, наприклад: *буйний* – «буйнувати» – *буйнування*; *пухнастий* – «опухнастити» – *опухначення*; *інший* – «іншувати» – *іншування*.

СТ з суфіксом **-л(ий)** малопродуктивний в активних дієприкметниках минулого часу, утворених черезступневим способом від іменних основ: *весна* – «відвесніти» – *відвеснілий*; *золото* – «відзолотити» – *відзолотілий*; *свиня* – «освиніти» – *освинілий*; *майдановий* – «змайдановіти» – *змайдановілий*; *чужий* – «очужіти» – *очужілий*.

СТ з формантом *-ість* продуктивний в абстрактних іменниках на позначення опредметненої ознаки. Деривати цього СТ творяться безпосередньо від іменників, а не прикметників, які в словотвірному ланцюжку «іменник → відсубстантивний прикметник → відад'єктивний іменник» пропущені, становлять лакуну, наприклад: *бал* – «бальний» – *бальність* (одиниця шкали виміру сили поштовху землетрусу); *комуноїд* – «комуноїдальний» – *комуноїдальність*;

– від прийменниково-відмінкової сполуки: *від землі* – «відземлений» – *відземленість*; *без параду* – «безпарадний» – *безпарадність*; *без батьківщини* – «безбатьківщинний» – *безбатьківщинність*;

– від словосполучення: *все можна* – «всеможний» – *всеможність*; *жовтий голос* – «жовтоголосий» – *жовтоголосість*; *легкий підйом* – «легкопідйомний» – *легкопідйомність*; *московський вектор* – «московвекторний» – *московвекторність*;

– від прикметника з пропущеним у ланцюжку префіксальним утворенням: *об'єктивний* – «антиоб'єктивний» – *антиоб'єктивність*; *тональний* – «мультитональний» – *мультитональність*;

– від дієслів: *гальмонути* – «гальмонутий» – *гальмонутість*; *зажадати* – «зажадований» – *зажадованість*;

– від аббревіатур: *ГУАМ* – «ГУАМний» – *ГУАМність*.

Особливу продуктивність виявляє СТ відіменникових прикметників у формі найвищого ступеня порівняння, мотивованих іменниками. Формант *най-...-іш(ий)* до семантики таких відносних із походження прикметників уносить якісну сему: *апельсиновий* – «апельсиновіший» – *найапельсиновіший*; *вокальний* – «вокальніший» – *найвокальніший*; *кіношний* – «кіношніший» – *найкіношніший*; *детективний* – «детективніший» – *найдетективніший*. Аналогічну словотвірну будову мають черезступеневі деривати *найбезрукіший*, *найсовковіший*, *найдушогубніший*, *найідіотськіший*, *найкультурівіший*, *найтуберкульозніший*, *найпомідорніший* та ін.

Так само творяться віддієприкметникові похідні *найчитаніший*, *найексплуатованіший*, *найзарядженіший*, *найгарантованіший*, *найрозшукуваніший* тощо.

Великі за обсягом словотвірні ряди утворюють черезступеневі деривати, перша частина яких – скорочений (за аббревіатурним типом) прикметник у складі пропущеного твірного атрибутивного словосполучення, наприклад: *літбазікання* ← «літературне базікання» ← *базікання*; аналогічно: *літбомба*, *літвидовище*, *літвіз*, *літвласність*,

літвождь, літворожбит, літгенерал, літнаглядач, літподеницик, літсірятина, літтусівка, літшабаши, літшпана та ін.

Значну продуктивність виявляє аброморфема *політ* (від *політичний*), яка завдяки черезступеневому словотворенню формує словотвірний ряд похідних, утворених аналогічно до слова *політвельможя* ← «*політичний вельможя*» ← *вельможя*. Ряд налічує більше двадцяти похідних слів: *політавансцена, політгендляр, політгумор, політдекор, політкидок, політкреативник, політкухар, політперелюбник, політприслуга* та ін.

Утворені черезступеневим способом деривати поповнюють склад стилістично нейтральної лексики, наприклад: *Але в Україні процес олігархізації мав свої певні особливості, які тепер ускладнюють боротьбу з олігархами та їхніми імперіями* (ПіК. – 2004. – № 22. – С. 9); *Зразком типового неформального літсайту є сторінка «Чернетка, що поєднує вже занадто аскетичний дизайн з не менш аскетичним наповненням»* (ПіК. – 2004. – № 9. – С. 36). Однак значна частина таких похідних є стилістично забарвленою лексикою, що містить негативну оцінку, наприклад: *Рядову депшантрапу пан Головатий заспокоїв: «Вас заарештовувати не будуть... Вони будуть заарештовувати ключові фігури»* (ЛУ. – 2007. – № 19. – С. 8); *Та ж соловецька геноцидарна антиукраїнська політика спотворила і здебілізувала українську мову* (ЛУ. – 2006. – № 29. – С. 3).

Аналіз словотвірних типів черезступеневих похідних дозволяє зробити певні узагальнення. Черезступеневі деривати є проявом у мові законів економії. Вони творяться за аналогією до узусних похідних із використанням українських формантів. Серед словотвірних типів черезступеневих дериватів вирізняють продуктивні, що налічують десятки похідних, малопродуктивні (*дебаторка, заюлістка, товарознавиця, запитальниця* – СТ фемінітивів, що не мають відповідних назв на позначення чоловіків) та непродуктивні (СТ *кріслократ, нагадайлик, інозвуччя*).

У перспективі науковий інтерес становить аналіз СТ черезступеневих прикметників, дієслів і прислівників, аналіз словотвірного значення цих похідних та їхні функційно-стилістичні особливості.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

ПіК – журнал «Політика і культура».

ЛУ – журнал «Літературна Україна».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Земская Е. А.** Активные процессы современного словопроизводства / Е. А. Земская // Русский язык в конце XX столетия (1985–1995). – М. : Языки русской культуры, 1996. – С. 90–141.
2. **Колоїз Ж. В.** Контамінація та черезступеневе словотворення як специфічні способи неузуюальної деривації / Ж. В. Колоїз // Сталій розвиток промисловості та суспільства : матеріали міжнародної науково-технічної конференції (м. Кривий Ріг). – Кривий Ріг : Криворізький нац. ун-т, 2014. – Т. 2. – С. 202–203.
3. **Моисеев А. И.** Обсуждение книги А. Н. Тихонова «Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка» / А. И. Моисеев // Актуальные проблемы русского словообразования : материалы республиканской научной конференции. – Самарканд, 1972. – Ч. 2. – С. 86–91.
4. **Нелюба А. М.** Черезкрокове словотворення й інноваційні явища в українській мові (на зразках суфіксальних дериватів) / А. М. Нелюба // Вісник Дніпропетровського університету : Сер. «Мовознавство». – 2009. – Т. 17, вип. 15(1). – С. 201–209.
5. **Нелюба А. М.** Прихована економія в словотвірній системі української мови (найзагальніші зауваги) / А. М. Нелюба // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2011. – Вип. 23. – С. 62 – 66.
6. **Словотворчість незалежної України. 1991–2011 : словник** [уклад. А. Нелюба]. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. – 608 с.
7. **Тихонов А. Н.** Заключительное слово в обсуждении книги А. Н. Тихонова «Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка» / А. Н. Тихонов // Актуальные проблемы русского словообразования : материалы республиканской научной конференции. – Самарканд, 1972. – Ч. 2. – С. 159–189.

Надійшла до редколегії 28.09.2015